



## Dilsel Değişimlerin İzinde: İslam Öncesi Dönemden Tanzimat Dönemine Türk Dünyasında “Dil”

*Tracing Linguistic Shifts: “Language” in Turkish World from Pre-Islamic Times to the Tanzimat Era*

Seda Demir

Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri  
Enstitüsü, Sakarya, Türkiye,  
serkoc\_16@hotmail.com



Geliş Tarihi/Received: 06.11.2024  
Kabul Tarihi/Accepted: 20.12.2024  
Yayınlanma Tarihi/ Available Online:  
31.12.2024

**Öz:** İslamiyet’ten önce Türk medeniyetlerinde olduğu kadar, medrese olarak adlandırılan yükseköğretim kurumlarının Türk tarihinde görülen ilk örneği olan Nizamiyelerin ortaya çıkışına kadar geçen süre içinde eğitim dili ve yabancı dil mevhumlarında değişimler olduğu gözlemlenebilir. Aynı durum Osmanlı İmparatorluğunda ilk medreseler zamanından başlayıp Tanzimat’ a kadar evrilen bir tarih sürecinde de geçerlidir. İlerleyen dönemlerde Osmanlılarda, Enderun’ daki devşirme öğrenciler için Arap ve Fars dilleri Türkçeden sonra ikinci ve üçüncü yabancı dil konumuna düşmüştür. Çalışmada, eğitimde yabancı dil uygulamalarının bir parçası olarak karşımıza çıkan Tanzimat’tan önceki dönemlerde yükseköğretimde dil ve yabancı dil öğretiminin yeri ele alınmakta ve bu medeniyetlerde kullanılan eğitim dillerine değinilmektedir. İlgili literatürdeki çalışmalardan farklı olarak bu çalışma Türk tarihi boyunca medreselerin ilk ortaya çıkış dönemlerinden itibaren, çeşitlendikleri dönemler ve gelişim dönemleri boyunca dil öğrenimi ve yabancı dil olguları ile ne kadar ilgili olduklarını; ilgili öğretim kurumlarının doğu-batı dillerinin öğretimi açısından durumları ve hakkında bilgi sahibi olduğumuz uygulamalarını ele alan bir tasnif üzerinden ilerlemektedir. Ayrıca çalışmada, söz konusu yabancı dillerin eğitim dili mi yoksa yabancı dil olarak mı öğretildikleri noktasında bilgiler de sunulmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Yabancı Dil Öğretimi, Türklerde Yabancı Dil, Farsça, Arapça, Türk Medeniyetlerinde Eğitim Dili ve Tercüme Faaliyetleri

**Abstract:** As in the pre-Islamic Turkish civilizations, changes in the concepts of the language of education and foreign languages can be observed in the period leading up to the emergence of the Nizamiyah schools, considered the first examples of higher education institutions in Turkish history. A similar situation applies to the Ottoman Empire, where a historical process evolved from the time of the first madrasahs to the Tanzimat era. In later periods within the Ottoman Empire, for the devshirme students at the Enderun School, Arabic and Persian became secondary and tertiary foreign languages after Turkish. This study examines the role of language and foreign language education in higher education during the pre-Tanzimat period as part of foreign language practices in education. It also touches upon the educational languages used in these civilizations. Unlike other studies in the relevant literature, this research explores the extent to which madrasahs in Turkish history, from their initial establishment to their diversification and development periods, were associated with language learning and foreign language concepts. It also provides a classification of the state of these educational institutions in terms of the teaching of Eastern and Western languages and the practices for which we have information. Furthermore, the study offers insights into whether these foreign languages were taught as languages of instruction.

**Keywords:** Foreign Language Teaching, Foreign Language in Turkic History, Persian, Arabic, Medium of instruction and translation activities in Turkic Civilizations

### Extended Abstract

This academic article explores the historical evolution of the concepts of 'medium of instruction' and 'foreign language' within Turkish civilizations, focusing specifically on the periods before the Tanzimat reforms, through the early Ottoman era, and the emergence of the first madrasahs (Islamic educational institutions). The study investigates how foreign languages were integrated into higher education, with

an emphasis on the relationship between language learning and instruction in the context of madrasahs, and examines their role in the educational framework of Turkish society.

The research is framed within a historical perspective, beginning with pre-Islamic Turkish civilizations, where the use of languages in education was already subject to change, and continues through to the establishment of the first madrasahs in the Ottoman period. Madrasahs, which later became key institutions of higher education in the Ottoman Empire, were central to the development of intellectual and educational practices. This article highlights how the concepts of 'foreign language' and 'medium of instruction' evolved within these educational structures, beginning with the Turkic-speaking societies before Islam and continuing through the period of the Nizamiyyas (the first madrasahs), which marked the formalization of higher education in the Turkish-Islamic world.

A key aspect of the study is its distinction from previous research by addressing how these madrasahs contributed to the phenomenon of "language learning" and the role of foreign languages within them. The paper examines the function of foreign languages—specifically Arabic and Persian—within these institutions, particularly how these languages were not just part of the curriculum, but also served as the languages of scholarship and intellectual exchange in the Turkish-Islamic world. In the Ottoman period, for example, Arabic became the dominant language of religious and intellectual instruction, while Persian was often studied for literary and cultural purposes.

Particularly notable is the exploration of the *Enderun*, the palace school in the Ottoman Empire, where devshirme students, non-Muslim children taken as part of the Ottoman recruitment system, were trained. Here, Arabic and Persian became important foreign languages, in addition to Turkish, and their role in the educational structure was highly significant. This shift demonstrates the layered complexity of foreign language instruction, where languages were not only taught as subjects, but were also the medium through which advanced education and intellectual discourse were conducted.

The article then moves into a deeper exploration of the classification of foreign language teaching within these historical frameworks, offering insight into how languages were taught and understood. One of the central questions addressed is whether these foreign languages were used as the medium of instruction, or if they were taught as foreign languages in addition to the native language of instruction, which was often Turkish or its variants. This distinction is crucial for understanding the impact of these languages on the development of intellectual thought and the transmission of knowledge across cultures.

In addition to the educational practices within the madrasahs, the study also explores the broader intellectual and cultural implications of foreign language instruction. By comparing the language learning practices in the pre-Tanzimat Ottoman period with later developments, the article outlines the broader shifts in educational paradigms that would eventually lead to the modernization of the Ottoman Empire during the Tanzimat reforms.

The article's contribution lies in its comprehensive treatment of the historical intersection of foreign language teaching and higher education in Turkish history. By tracing the development of foreign language teaching practices from the early madrasah system through the Tanzimat period, it provides a nuanced understanding of how languages were instrumental in shaping the intellectual life of Turkish society, as well as the broader cultural and political landscape of the time.

In sum, the study offers a historical analysis of the evolution of language education in Turkish higher education, with particular focus on how foreign languages were integrated into the madrasah system, and later into the Ottoman educational framework, paving the way for the reforms and modernization efforts in the 19th century. The paper stands out for its thorough examination of the relationship between language learning, foreign languages, and the institutional practices of higher education in

Turkish civilization, and it adds valuable insights to the academic discourse on language, education, and cultural exchange in the pre-modern World.

## 1. Giriş

Öncelikle çalışılan konunun “dil” mevhumu üzerinden ilerliyor olması, çalışmanın amacının doğru anlaşılması yönünden önemlidir. Bu çalışma Türk tarihinde başat medeniyetlerin siyasi, sosyal ve eğitsel bağlamları içinde “dil” olgusuna yönelik genel bir bilgi sağlamayı amaçlamaktadır. Nitekim; dil, zamanın beşeri, ekonomik, siyasi, vb. her türlü dinamikleri ile dönemden döneme kullanım amacında değişiklikler arz eden kültürel bir ögedir. Öyle ki İslamiyet öncesi dönemde varlık göstermiş Türk medeniyetlerinin genelini, sitemli veya modern çağdaki gibi pedagojik ve belirgin bir metodolojiye dayalı bir dil öğretim yaklaşımıyla sistematik hale getirilmiş bir dil eğitimi sağladığından veya bu türden kurumların varlığından kesin olarak bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle çalışma içinde medeniyetlerin o veya bu sebeple kullanmış oldukları dillerin çoğu bazen “ana dili” veya “günlük dil-halk dili” ibaresinden başka “resmî dil”, “eğitim dili” gibi ibarelerle anılmıştır. Dönemin dil eğitimi, toplumun anadili, ikinci, üçüncü dili, yabancı dil olarak kullandığı dillere ilişkin kapsamlı ve geçerli bilgiye ulaşmak tahmin edilebileceği gibi zor; farazi çıkarımlarda bulunmak ise hatalı olabilir. Bu sebeple çalışma kapsamında Osmanlı Devleti’nden önceki medeniyetler açısından “yabancı dil” ifadesinin kullanılması tercih edilmemiştir. Bu durumlarda toplumda mevcut ve etkin dillerin “kullanılan veya geçerli diller” olarak belirtilmesi uygun görülmüş; ismi geçen toplumlarda var olmalarına yönelik sebeplere değinilmiştir.

### 1.1. Literatürdeki güncel bilgiler ışığında: “Yabancı ve ikinci dil”

Çalışmada geçen “dil kavramı” ifadesi sosyolojik bağlamda “dil” olgusunu tanımlamakla birlikte en azından hakkında bilgi sahibi olunan Türk medeniyetleri zamanında eğitim-öğretim bağlamlarında kullanılabileceği anlamı ile öncelikle eğitim-öğretim dili, sonrasında yabancı/ikinci dil gibi kavramlar çerçevesinde ele alınabilir. Dilin hangi bağlamlarda öğretildiğine bağlı olarak kuramsallaşmış bazı yaklaşımlar belirli bazı kavramlar kullanmaktadır. Örneğin; “ikinci dil” veya “yabancı dil” kavramlarıyla ilgili tanımlar genellikle sistematik ve formel öğretim açısından dil öğretimi ve ikidillilik açısından çalışılan konulardır.

“Yabancı dil” öğrencinin ana dilinden çoğu şekillerde farklı ve ilk defa öğrenilmekte olan dil öğrenim durumuna işaret eder ayrıca hedef dilin herhangi bir ülkede resmi işler, sanat dili, diglossia gibi durumlar hariç özel bir kullanım amacı olan dillerin kullanımından farklıdır (Crystal, 2001, s. 121). Bu bağlamlarda dil daha çok “ikinci dil” kavramına karşılık gelmektedir. Ayrıca çoğu araştırmacıya göre semsiye bir terim olarak “ikinci dil öğretimi” yabancı dil öğretimini de içine alacak kadar kapsamlıdır (Doughty ve Long, 2003).

İkinci bir dil öğrenimi, bireyin çevresindeki dilin doğal akışında gerçekleşse de, genellikle “eğitilmiş” bir kişi olma yolunda diğer bilgi alanlarını edinmek için gösterilen bilinçli çaba ile aynı düzeyde değildir. Eğer birey, ana dilinin öğrenildiği ortamda resmi dil, eğitim dili veya medya dili gibi çeşitli dillerle etkileşimde bulunuyorsa, bu durum ikinci dil öğreniminden ziyade edinim olarak değerlendirilmelidir. Edinim, bilindiği üzere, bilinçli bir öğrenme sürecinden ziyade, kendiliğinden veya doğal yollarla gerçekleşen bir durumdur (Demir, 2021, s. 13). Başka bir tanımla ifade etmek gerekirse yabancı dil “belirli bir ülke veya bölgedeki büyük insan gruplarının yerli dili olmayan, okullarda eğitim dili, medyada ve devlet işlerinde geniş çapta iletişim aracı olarak kullanılmayan dildir” (Loewen ve Reinders, 2011; Richards ve Schmidt, 2013, s. 224). Kısacası, yabancı dil, bireyin entelektüel seviyesini, eğitimini ve iş imkânlarını genişletmek için önemli bir araçtır. Ayrıca, yabancı kültürlerle etkileşimde bulunmak adına gerekli bilgi birikimini sağlamak amacıyla, ana dili ile eş zamanlı edinilmeden veya dilin konuşulduğu ülke öğrenilmeyen, sonradan daha çok akademik sebeplerle öğrenilen bir dil olarak tanımlanabilir.

Kendi tanımını yapan bir isim tamlaması olarak eğitim dili ise eğitim-öğretim bağlamı içinde çeşitli siyasi, etnik veya sosyal sebepler gereğiyle genel çerçevede devlet daha özelde ise kurum politikası ve öğreticilerin uygulamaya aldıkları dil öğretim yaklaşımı itibariyle eğitim-öğretim faaliyetlerinin yani öğretimde hedeften kaynağa bilgi akışının sağlandığı dil olarak tanımlanabilir. Özellikle içinde bulunduğumuz yüzyıl içinde de etkin olarak kullanılmış ve örneklerinde tüm dünyada hâlâ rastlanılabilecek hali ile (CLIL- Content and Language Integrated Learning) dil öğretim yaklaşımlarında ana dilinden farklı bir dilde öğretim etkinliklerine rastlayabilmek mümkündür. Öğretim içeriğinin ana dilde hedef bir dilde sunulması kadar kişiler arası sosyal ve akademik bilgi akışının iletişim aracının ana dilden farklı bir dilde sağlanması da mümkündür. Çalışma bağlamında da eski Türk medeniyetlerinde ana dilinden farklı olarak Farsçanın edebi bilgi aktarımında, Nizamiye medreselerinde olduğu gibi Arapça'nın medreselerde eğitim dili olduğuna değinilmiştir.

## 1.2. Türkler tarihinde dil öğretiminin incelenmesi

Tarih boyunca bilimsel bilginin yanı sıra milli ve evrensel değerlerin gelecek kuşaklara aktarımı eğitim kurumlarının en önemli işlevlerinden olmuştur. Millî ve kültürel değerlerin aktarımı ana dili ile sağlanabilse de evrensel değerlerin iletimi evrensel boyutta kullanılan ve kabul gören diller üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu durum hâlâ olduğu gibi uluslararası veya en azından geniş bir ülkeler coğrafyasında kabul gören dillerin varlığını yüzyıllardır zorunlu kılmıştır. *Lingua franca* olarak nitelendirilen diller, uluslararası ilişkilerde kabul gören bilim, kültür ve sanat dili olma özelliği göstermiş; diğer medeniyetlerle bu sebeplerle iletişimde olanlar iletişimi *lingua franca* üzerinden sağlamışlardır. Ancak bu dilin hangisi olacağını hep çağın gereksinimleri, siyasi koşulları ve çeşitli statükolar belirlemiştir. Bilim ve eğitim dili özellikle Orta Çağ'da Doğu toplumları için Arapça iken batıdaki muadili Latince olmuştur.

Türklerin eğitim tarihinde dâhi Arapçanın yoğun etkisi hayli fark edilir düzeydedir. 8. yüzyıldan itibaren başta Bağdat ve bu bölgede kurulan medreseler olmak üzere eğitim ve öğretim kurumlarının eğitim dili veya baskın yabancı dili Arapçaydı. Selçuklu İmparatorluğu döneminde kurulan ve 11. yüzyıldan itibaren dünyanın ilk üniversitesi olarak bilinen Nizamiye Medreselerinin eğitim dili de Arap dilinden başkası değildir. Ancak yabancı dil kavramının dilin kullanım amaçlarına göre farklı yorumlanabileceğinin akılda tutulması önemlidir. Diller üzerine yapılan çalışmalar genellikle ana dili ve ikinci/yabancı dil şeklinde iki grup altında odaklanırken bu çalışmalarda öğrenenin ana dilinden veya birinci dilinden farklı dillerin öğretimi genellikle yabancı dil öğretimi başlığı altında incelenmiş ve temelde belirli bir kronolojik sırayı takip edilmiştir.

Türkiye'de yabancı dil öğretimine yönelik dönemler genellikle Osmanlı Devletinden önceki dönem Türklerde yabancı dil öğretimi, Osmanlılar dönemi ve Cumhuriyet dönemine ek olarak Cumhuriyet dönemi sonrası ortaya çıkan gelişmeler şeklinde incelenmektedir. Osmanlılar dönemi kendi içinde Mektepler dönemi öncesi ve sonrası olarak iki ana aşamada ele alınmaktadır (Soner, 2007). Osmanlı İmparatorluğu içindeki dönemin mektepler dönemine kadar ve mektepler döneminden itibaren geçen süre olarak ikiye ayrılmasının nedeni ise Osmanlı İmparatorluğunda eğitimin devletin sosyal görevi olarak yürütülmesinin ancak Tanzimat'tan sonra gerçekleşmiş olmasıdır (Demirel, 2003, s. 4). Çalışma, eğitim bağlamı içinde yabancı dil öğretiminin kamu ödevi olarak algılanmaya başladığı Tanzimat dönemine kadar olan değişimleri takip etmeyi amaçlamaktadır. Sistematik hale gelmeye başladıktan sonra yabancı dil öğretimi günümüzdeki formunu alana kadar eğitim yönetimi altında eski dönemlere nazaran daha az çeşitliliğe sahip bir yapıda ve daha homojen yaklaşım ve metodolojilerle uygulanmaya başlamıştır. Bu açıdan çalışmanın kapsamı, Tanzimat'a kadar geçen sürede Türk tarihindeki yabancı dile yönelik gelişmelerle sınırlı tutulmuştur. Ancak çalışmada genel hatlarıyla Türk tarihindeki dil olgusu ele alınmaya çalışıldığı için daha kapsamlı bir kronolojik sıralama yapılması ve İslamiyet Öncesi ve Sonrası dönemlerin de ele alınması yoluna gidilmiştir. Literatürde konuya ilişkin mevcut tasniflerin yerine Türk medeniyetlerinde "dil" kavramının kapsamı, dil eğitimi ile ilgili kurumları ele alınırken

şöyle bir tasnif yapmak ve kültürel etkisi sebebiyle Osmanlı Devleti açısından dönemi farklı şekilde incelemek kronolojik takip açısından daha uygun olabilir:

1. İslamiyet öncesi ve sonrası
2. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'a kadar
4. Tanzimat'tan itibaren Cumhuriyet Dönemine Kadar Osmanlı Devleti'nde
5. Cumhuriyet Döneminde

### 1.3. İslamiyet öncesi Türk medeniyetlerinde "dil" kavramının kapsamı ve dil öğretimi

Göç süreçleri içinde Türklerin Çin, Hint, Arap ve Fars gibi başat kültürlerle siyasi, ticari ve sosyal sebeplerle yoğun iletişime geçtiği ve Türk dilinin bu dillerden dilbilimsel boyutta çeşitli şekillerde etkilendiği görülmektedir. Dolayısıyla Türk dili oldukça özgün kalmayı başarmış olsa da bu kültürlerden sözcükbilimsel boyutlarda oldukça etkilenmiş ve daha farklı dilbilimsel etkileşimlere de uğramıştır. Kültürümüzü etkileyen temel kültürler ise atlı göçebe Türk kültürü- bilinen diğer adıyla bozkır kültürü-sonrasında ise İslam kültür ve medeniyeti olmuştur. İslam kültür ve medeniyeti yalnızca Türk kültürünü değil Orta Doğu'daki çoğu kültürü ve geniş bir coğrafyayı etkilemiştir. Son yüzyıllarda ise Fransız, Alman ve İngiliz dilleri ile Avrupa önde olmak üzere Batı Medeniyetinin etkisi hâkimdir. Bu kültürler yalnızca dil kullanımlarındaki değişimlerimizi değil; kullanım nedenlerimizi de belirlemişlerdir. Tanzimat döneminde Fransız etkisinde de gördüğümüz gibi bir dilin kullanımı dolaylı yollardan da olsa dili öğrenen kültür ve topluma çeşitli şekillerde etki edebilmektedir. "Aslında Türklerin tarihlerine bakıldığında en eski dönemlerinden itibaren yönetimlerindeki çok ulusluluğa ve çok kültürlülüğe açık uygulamaları olduğu görülebilir. Türk kökenli olduğu tarihçilerce çeşitli çalışmalarla desteklenen Hunların kendi öz dilleri olan Hunca<sup>1</sup>, Got<sup>2</sup> dili ve Latincenin yanı sıra İskit dillerinden biri olan Sarmatçayı da etkin bir şekilde özellikle resmi hayatta kullandıkları bilinmektedir" (Kim, 2013, s. 30). Gotçayı bu dönemin *lingua francası* olarak düşünmek mümkündür ve toplumsal hayatta çok dillilik hâkim gibi görünmektedir ki aslında çokdillilik çokkültürlülüğün doğal bir sonucudur.

Uygurlar döneminde "Türklerce yapılan çevirilerden zamanın tapınaklarında dönemin yabancı dillerinin öğretildiği bilinmektedir. Bunun amacının ise Mani ve Budha dinlerini yaymak olduğu anlaşılmaktadır" (Demircan, 1988). Civar ülkelerde kurulmuş olan devletlerle kurulan ilişkiler Sanskritçe, Çince, Tibetçe ve Soğdca başta olmak üzere belirli dilleri öğrenmelerini gerektirmiştir. Bu bilgi ise (Kök)Türk ve Uygur dönemlerinde yazılmış olduğu bilinen çeşitli yazılardan anlaşılmaktadır (Biçer, 2012). Bir başka örnek olarak ise Bugut yazıtı, dönem Türklerinin Soğdlar' la Soğdca'yı devlet dili olarak ve Soğd alfabesini kullanacak kadar yakın ilişki kurmuş olduğunu göstermektedir. Köktürklerin resmi dilinin Soğdca olduğu, ayrıca, Eski Türkçe de kullandıkları bilinmektedir (Alyılmaz, 2003, s. 17). Uygur döneminde ve İslamî dönemlerde tercüme faaliyetlerinin olduğu bilinmektedir ancak sistematik anlamda bir dil öğretiminin varlığına ilişkin geçerli veri yoktur (Ağar, 2004, s. 1).

Sanskrit-Türkçe ve Toharca-Türkçede iki dilli metinlerin varlığı, Sanskritçe kelimelerin yanı sıra Türkçe geniş açıklamalara yer vermesi gibi deliller Uygur Hanlığı'nın son dönemlerinde ve hanlığın çöküşünden sonraki süreçte Uygurca hakkında önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Budizm ve Maniheizm metinlerinin Türkçeleştirilmesine yönelik olarak 8. yüzyıl itibarıyla kaydedilen girişimler bu dönemde tercüme faaliyetine verilen öneme işaret etmektedir (Tezcan, 2011, s. 315'den akt. Biçer, 2012). Doğu ve Orta Asya Türk halklarının, hâlâ göçebe yaşam tarzı hayatın etkisindeyken dil öğrenmeye dayalı girişimlerin sezgisel yaklaşımlarla, yani daha çok enformel şekillerde gerçekleşmiş olduğunu düşünülebilir. Dil eğitimi alma ihtiyacı duyan veya bulunanlar, toplumun ileri gelenleri, idari veya siyasi görevde bulunan kimselerdi; bu ihtiyacı ise başka kültür ve milletlerle etkileşimde

<sup>1</sup> Ölü dildir. MS. 4. ve 5. yüzyıllardan sonra kullanılmamıştır.

<sup>2</sup> MS. 2. yüzyıldan itibaren İskandinavya'nın güneyinde yaşamış farklı kollara bölünmüş ve dağılmış eski bir Cermen kavmi.



bulunmak, dini veya kültürle ilgili işlerle uğraşma amacıyla ilgili olarak gerekli dilin öğrenilmesi şeklinde tasavvur etmek mümkündür. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, sistematik eğitim veren okullar bulunmadığı için sistemleştirilmiş ve yönetime dayalı yabancı dil eğitiminden bahsetmek zordur. Yabancı dil öğretimi, büyük ihtimalle öğrenilmek istenen dilin konuşucuları, yazılı ve sözlü kaynakları ile temasa geçerek veya bunlara maruz kalarak ya da öğrenilmek istenen topluma katılarak gerçekleşiyordu.

Hunlardan itibaren Çinliler ve Türkler arasındaki iletişim ve komşuluk günümüz Orta Asya Türk halkları zamanına kadar sürse de Türkçenin Çinlilere öğretilmiş olduğu veya Çinliler tarafından düzenli şekilde öğrenildiği yönünde sağlam kanıtlar bulunmamaktadır (İnayet, 2008, s. 294). Göktürklerin yazıyı toplumun her alanında etkin bir şekilde kullandıkları bilinmektedir. Bu durum, dil öğretiminin sistematik bir yapıya sahip olmasa bile, yazarak, okuyarak ve tercüme yaparak öğrenme yöntemlerinin de kullanıldığını göstermektedir. O dönemlerde dil öğretiminin çoğunlukla doğal yöntemlerle gerçekleştirildiği düşünülebilir. Bozkır kültürü gibi toplulukların dil ihtiyacı, hayati gereksinimlerden kaynaklandığı için, dil öğrenimi genellikle yüzeysel kalmış olabilir. Bu bağlamda, dillerle ilgili işlerle uğraşan kişiler, büyük ihtimalle devlet yönetimi ve siyasi alanda görev alan kimselerdir ve toplumlarıyla olan etkileşimleri sayesinde farklı diller öğrenme ihtiyacı duymuşlar, günlük yaşamda karşılaştıkları dilsel ihtiyaçlar, onları daha derin bir dil eğitimine yönlendirmemiştir. Dolayısıyla, dil öğreniminin bu dönemde genellikle pratik ve uygulamalı bir şekilde gerçekleştiği de eklenebilir.

**Tablo 1**

*İslamiyet Öncesi Türk Medeniyetlerinde Dil Kavramının Kapsamı (Demir, 2021, s. 15)*

Medeniyet	Pedagojik veya Sistemli Dil Öğretimi	Geçerli Diller ve Halk Dili Şeklinde Kullanılan Diller	Muhtemel Dil Öğrenim Amaçları
Hunlar	Hun hükümdarına ait okullar	Hunca Got Dili Latince Sarmatça	-Siyasi ilişkiler -Devlet yönetimi kapsamında resmî yazışmalar -Kültürel amaçlar
Göktürkler	Kesin bilgi bulunmamakla birlikte medeniyetlerle ilgili bilgiler Orhon Anıtları'ndaki bilgi ile sınırlıdır.	Eski Türkçe Çince Soğdca	-Siyasi ve -Kültürel -Edebi
Uygurlar	Budist, Maniheizt ve ayrıca Hıristiyan dinine ait tapınaklarda dil öğretimine dair bilgiler mevcuttur.	Sanskritçe Toharca Soğdca Tibetçe Çince	-Dini metinleri anlama ve yorumlama -Edebi amaçlar ve kültürel nedenler

Tablodan da anlaşılacağı üzere bahsi geçen medeniyetlerin hepsi dönemin siyasi ve sosyal niteliklerinden dolayı çok kültürlüdür ve bunun doğal bir sonucu olarak da günlük yaşamda birden fazla dilin çeşitli nedenlerle etkin olduğu söylenebilir. Bu periyotlardan Uygurlar döneminin tapınak gibi dini kurumlarda dil öğretim uygulamasına ilişkin nitelikler taşıdığı söylenebilse de içeriğinin sistematik dil öğretimi açısından ne gibi nitelikler taşıdığına ilişkin detaylar mevcut değildir.

### 3. İslamiyet Sonrası Türk Medeniyetlerinde “Dil” Kavramının Kapsamı ve Dil Öğretimi

Türklerin İslam dinini kabul etmeleriyle (932-1212), Arapça, Kuran'ın dili olarak Türkçeye karşı daha baskın bir konuma gelmiştir. İslam uygarlığının dili Arapça iken, Abbasiler dönemiyle birlikte (750-1258) yönetimdeki bürokratların İran kökenli olması, Farsçanın kültürel bir dil olarak gelişmesine sosyopolitik bir zemin hazırlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti döneminde de saray dili Farsça olmaya devam etmiş, saray, hangi dili konuştuklarından bağımsız bir şekilde şair ve yazarları desteklediği için çok sayıda Türk şair de Farsça eser vermeyi tercih etmiştir. Dolayısıyla, Divan veya Saray edebiyatının dili Farsça olarak belirlenmiş ancak, günlük yaşamda Türkçe hâlâ yaygın bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Saray dili ile saray edebiyatı arasındaki bu farklılık ve yabancılaşma süreci yüzyıllar boyunca sürmüştür (Soner, 2007). Karahanlılar döneminde eğitim ve öğretim oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Özellikle hukuk ve edebiyatta, yazında da oldukça ileri gitmeyi başarmışlardır. “Türkler, bilhassa Uygur harfleriyle yazıyı yüksek bir sanat mertebesine çıkarmışlardır. Muhtemelen bu geleneğe dayanarak, “hâkânî Türk” devrinde Kûfî yazı sanatı da çabuk gelişmiştir” (Esin, 1978, s. 170). Karahanlılar bu ilerlemeyi Arap harfleri kullanarak sağlamışlardır. 10. yüzyıla kadar İslam coğrafyalarında Arap dili ve kültürü hâkimdi. 10. yüzyıl ise, kültür yani medeniyet dili olarak ortaya çıkan ve ortaya çıktığı coğrafyalarda ileride kurulacak olan milletlerin dillerini dâhi etkileyecek derece uzun ve etkili bir dilin doğuşuna şahitlik etmiştir: Farsça. Bu dönemde kültür ve edebiyat dili olma durumu İran'da kurulan Sâ mânî ve Tâ hirî medeniyetleri öne çıkan edebi eser ve özellikleri ile Fars dilinin lehine değişmiştir (Ocak, 2017, s. 55). Aynı dönemde tarih sahnesine çıkan Karahanlılar ile birlikte Türk medeniyeti baskın bir kültür olarak görünmeye başlamıştır.

Türk dilinin gelişim imkânı bulup Türk İslam karakterine ait eserlerin ortaya çıkmaya başladığı dönem Karahanlılar dönemidir (Yurdaydın, 1971, s. 57). Ancak bu dönemden sonra Karahanlılar dönemi yine Türk karakter ve kültürü açısından da önemli eserler olan Yusuf Has Hâcib' in Kutadgu-Bilig ve Kâşgarlı Mahmu' un Dîvânü Lugât' it-Türk adlı eserlerinin ortaya çıktığı dönem olarak da Türk Dili'ne verilen değer ortaya çıkışı noktasında önemli bir dönemdir. Her ne kadar Türk dili ön plana çıksa da Divan edebiyatı dediğimiz edebi alanda yazılan eserler edebi hayatın dili olan Farsça, İslamiyet'in getirdiği uygulamalar ise Arap dilinin kullanılmasına neden olmuştur.

#### 3.1. Kültür ve eğitim dili olarak Farsça (Lingua Franca)

Farsça, öncelikle Orta Asya ve buna ek olarak Güney Asya' da ve Orta Doğu' da yüzyıllar boyunca prestijli bir kültür dili olma özelliğini korumuştur. Arap dili ve Mezopotamya' daki dil ve lehçeler üzerinde fazla etkili olmamakla birlikte; Orta Asya, Kafkasya ve Anadolu'daki Türk milletlerinin dillerini oldukça değiştirmiş ve etkilemiştir. “Fars dilinin, daha genel bir ifadeyle Fars kültürünün Türkiye'de, kuvvetli bir hakimiyet tesis etmesi, aydınlar, idareciler, sanatkârlar ve tüccarlar arasında İran'dan gelmiş kimselerin çok olması ile de ilgilidir. Moğol istilası, bunların sayısını daha da artırmıştır” (Yurdaydın, 1971, s. 85). İlk başta Türkler Müslümanların askeri köleleri olmuş, ancak kısa süre sonra kendi hanedanlıklarını kurmuşlardır. Bu coğrafyada birbiri ardına var olmuş medeniyet sayısı çoktur ve her birinin kültürü ve siyasi erki temas içinde olduğu yeri oldukça etkilemiştir. Bu medeniyetlerin ilk birkaçı Gazne'de (Afganistan) yerleşmiş olan Gazneliler, kısa bir süre sonra Asya'da kurulmuş olan ve ilk Türk-İslam devleti niteliği taşıyan Karahanlılar ve 11. yüzyılın ortasındaki büyük istilalar İslamî Orta Doğu'da büyük demografik değişikliklere neden olan Selçuklular olarak sıralanabilir. Türkler yüzyıllarca İran topraklarında ve Anadolu'da egemen siyasi güç olarak kalmış ve burada modern Türkiye için temel oluşturmuş, İran uygarlığından derinden etkilenen bir İslamlaşma sürecinden geçmişlerdir.

“Karahanlılar gibi Gazneliler de siyasi kudretlerine uygun bir şekilde kültür faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. Yabancı bir coğrafyada bulunan Gaznelilerin resmi dili Farsça olmasına rağmen medreselerde Arapça eğitim yapılmış” (Ocak, 2017, s. 57) yani eğitim dili olarak Arapça tercih edilmiştir.

### 3.2. Kutsal kitap ve eğitim dili olarak arapça (dini eğitim dili)

Arapça, İslâm'dan önce de uzunca bir süre Arap entelektüelleri ve bilim adamları için bilim ve kültür aracı idi. Kuran-ı Kerim'in dili oluşuna ek olarak İslami ritüellerin de etkisi ile Arap dilinin nüfuzu giderek artmıştır. Buna olarak Bizans ve İran'a doğru genişleyen Müslüman topraklarına (Yıldırım, 2022, s. 108; Apak, 2009, s. 95) Arap dilinin yayılan etkisi de eklenmiştir. Arapçanın eğitim dili olarak kullanıldığı mabetler yani “camii veya mescitler, medreselerin öncül kurumları kabul edilebilir. Bu kurumlar dini ritüel ve ibadetlerin yerine getirildiği, gerekli dini hususlarda fikir alınıp-verildiği, İslam Hukuku yani Şeria öğrenilen merkezlerdi (Demir, 2021a, s. 1679). İşte tam da bu noktada “meclis” teriminden bahsetmek gerekirse, meclis halkaları Müslüman halkın bir araya gelerek dini meselelerde tartıştığı ve karara varmaya çalıştığı sosyal oluşumlardı. İlim meclislerindeki bu türden bilgi alışverişleri ve bilgi akışı, başka bir ifade ile bilimsel akıl yürütme eylemi teşkil ediyordu ve tüm bu etkinlikler meclisler içinde eğitim dili olarak Arapça üzerinden gerçekleştirilmiştir.

**Tablo 2**

*İslamiyet' ten Sonra Türk Medeniyetlerinde Dil Kavramının Kapsamı*

Medeniyet	Pedagojik veya Sistemli Dil Öğretimi	Rastlanılan Yabancı Diller
Karahanlılar	-Medreseler -Taşkent, Buhara, Kaşgar, Semerkant gibi kültür merkezlerinin enformel dil öğrenim ortamı özellikleri sergilediği görülür. -Her mahallede mektep bulunmaktadır. -Yaygın eğitim kurumlarını ise ribat(hankah), cami, mescit, kütüphane, tekke ve zaviyeler oluşturmaktadır.	Türkçe dışında: -Farsça -Arapça -Çince
Gazneliler	-Medreseler	Farsça-Arapça
Büyük Selçuklular	-Medrese: nizamiyeler -Atabeylik kurumu	Türkçe dışında: - Farsça -Arapça
Anadolu Selçukluları	-Medreseler -Ahilik teşkilatında eğitim (ahiliklere bağlı zaviyelerde Arapça eğitim)	Türkçe dışında: -Farsça -Arapça

İslamiyet' in ilk dönemlerinden itibaren eğitim-öğretim faaliyetleri, çoğunlukla mescitler, camilerde, -dönemin ilköğretim kurumu sayılabilecek- küttablarda, ulema evleri ve kitapçı dükkanları gibi özel mülklerde, saraylarda ve edebiyat salonlarında gerçekleşirdi (Özyılmaz, 2002, s. 3; Demir, 2021b, s. 108-112). İşte İslamiyet' le birlikte Arapçanın eğitim dili olma özelliği bu etkileşim ortamlarında ilmin bu dil



üzerinden gerçekleşmesi şekilde ortaya çıkmıştır. Mescitlerin ve özellikle Selçuklular döneminde hanların artık eğitim-öğretim ihtiyacını karşılayamaz olması nedeniyle örgün eğitim faaliyetlerini idame ettirebilmek amaçlı yeni bir kurum türü oluşturmak gerekiyordu. Yani medresenin asıl kökeni, özünü mescitlerin, “hanların ve camililerin içinde kurulan meclisler oluşturuyordu” (Arjmand, Mirsafa ve Talebi, 2017). Bir başka deyişle medrese, vakfını idare eden veya en üstteki yönetici kişiye bağlı olarak İslami ilimlerin çeşitli başlıklar altında çalışıldığı ilk dönem dini eğitim kurumu olarak kabul edilebilecek “mescit”ten ortaya çıkmıştır (Demir, 2021b, ss. 85-88). Mescit, İslamiyet ile belirmiş bir kurum iken medreseler çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla dini öğretimin döneme bağlı olarak en yüksek kurumu sayılabilecek eğitim ortamları ait olduğu milletten ötürü doğal olarak Arapça olmuştur. Buradaki İslami öğretim geleneği, İslami ilimler ve Arapça birikimler sonrasında ortaya çıkacak Dar’ül hadis, Dar’ül Kur’a, Dar’ül Tıp, bir çeviri ve bilim merkezi olarak BeytülHikme gibi kurum ve medreselerin de erken yapı taşlarını oluşturmuştur. Osmanlı Devleti de bu kurumları bünyesine almış, kapsam ve niteliklerini muhafaza ederek yükseköğretim kurumları olarak istifade etmiştir.

İslami eğitim kurumlarında Arapçanın eğitim dili olarak hâkimiyeti oldukça belirgindi. Türkiye Selçuklularında Arapça ve Farsça iki resmi dil idi. Türkiye Selçukluları dönemi boyunca Türkçenin resmi dil olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamakla birlikte ilerleyen dönemlerde 1277’de Konya’ya giren Karamanoğlu Mehmet Bey’in buyruğu ile Türkçeden başka dil konuşulması dâhi yasaklanmıştı. Bu buyruğun ise Farsçanın etkisine karşı verilmiş olduğu düşünülebilir. Kaldı ki bu dönem klasik Türk edebiyatının ilk örneklerinin ortaya çıkmaya başladığı döneme denk gelmektedir (Yurdaydın, 1971, s. 85).

Selçuklular Müslüman devletler arasında nüfuz kazandıkları dönemde ilgili çevrelerin ilmi ve edebi faaliyetlerinde etkin dil Arap dili idi. İran edebiyatı işte bu dönemde Selçuklular sayesinde en parlak dönemine ulaşmıştır. Öyle ki, Farsça resmi dil haline gelmiş, İslam dünyasına hâkim başlıca dillerin sayısı Türkçe ve Arapçadan sonra Farsça ile üçe çıkmıştır. Saraylarda, askeri ve topluma açık halkalarda öz Türkçe baskın iken, Farsçanın etkisi resmîyette, Arapçanın gücü ise ilimde oldukça belirgindi. Özellikle Anadolu Selçukluları, Arap dilini Hulagü zamanına kadar etkili bir şekilde kullanmıştır. Aynı dönemlerde Anadolu Oğuzlarının ise Türkçe konuştukları bilinmektedir (Atçeken, 2012, ss. 178-180). Dolayısıyla, Selçuklu toplumu, çokdillilik açısından oldukça belirgin niteliklere sahipti.

Selçuklular zamanında medreselerin çoğu belirli bir tarikatın takipçisi bazen de belli bir entelektüel ekolün alimi için kuruluyordu. Nizam’ül Mülk kendisi Şafi idi ve Bağdad’ daki Nizamiye’ nin müderris, vaiz ve kütüphanecisinin Şafi olması gerektiği kuralını koymuştu. Buradaki Nizamiye’nin programı Şafi mezhebine göre Kur’an, hadis (peygamberden gelen gelenekler), usul el-fıkh (içtihat) ilimlerinden, kelam (skolastik teoloji) Âşari doktrinine göre ise Arabiye (Arap Dili ve Edebiyatı), adab dersi (edebiyat), riyaziye (matematik) ve faraid (miras hukuku) ilimlerinden oluşuyordu (Boyle, 1968, s. 216). Bağdat’ta 1066–1067 yılları arasında kurulan “Nizâmiye Medresesi,” dönemin önde gelen düşünür ve bilim insanlarını bir araya getirerek, yapılarını kütüphanelerle donatmış ve dini ile akli ilimlerin eğitildiği en önemli ilim ve kültür kuruluşu olarak kendini göstermiştir. Ayrıca, ilk medreselerin amacının tüm plan ve programlarıyla detaylı bir şekilde teşkilatlanmayı tamamlamış teknik bir eğitim kurumu olduğunu belirtmek gerekirse, Nizâmiye Medresesi bu tanıma en uygun örnek olarak değerlendirilebilir (Kazıcı, 2000). Dolayısıyla Arap diline yönelik gramer ve edebi dersleri sistematik ve ilim çerçevesinde bir eğitimle sunan ilk medeniyetin de Selçuklular olduğu düşünülebilir. Öncelikle tam anlamıyla sistemli yükseköğretim kurumu vasfıyla 11. yüzyılda ortaya çıkan Nizamiye Medreselerinde eğitim dili Arapça idi. Arapçanın İslam dünyasının eğitim kurumlarında ortak eğitim dili olarak yayılmasını da yine Nizamiye medreseleri sağlamıştır. Türkçenin şerh çalışmaları ve anlamı bozmadan eseri açıklayıp yorumlama amacı güden haşiye çalışmaları için Arap dili kullanılması ve Farsça’ nın da Türk medreselerinde okutulan derslerin arasına girmesinin öncülüğünü Nizamiye medreseleri yapmıştır.

Selçuklu devri artık 12. yüzyılda Türkçe mahsullerini vermeye başlamıştır. Türkçe edebi, dini ve lisans birçok eser kazandırılmış ve Türk kökenli Türkistan, Azerbaycan, Anadolu gibi topraklardan başka Orta Doğu'da İran, Irak, Suriye ve Mısır'da da konuşulur olmuştur. Örneğin; "Irak' ta Arapça, Farsça ve Türkçe konuşulur ve üç kavim de birbirlerinin dillerini anarlardı" (Atçeken, 2012, s. 178). Bu durum Selçuklu coğrafyasında başka bir çokdillilik örneği olarak kaydedilebilir niteliktedir.

Beylikler devrinde Türkçe, ilim ve edebiyat dili olduğu gibi aynı zamanda resmî dil durumuna da geldi. Osmanlı Beyliği'nde daha Orhan Bey'den itibaren, Türkçenin resmî dil olarak kullanıldığını bilinmektedir. Bu devirde bir taraftan Arapça ve Farsçadan Türkçeye çeviriler yapılıyor, diğer taraftan da Türkçe eserler yazılıyordu. Eserlerin Türkçe yazılmasında çevrenin, özellikle hükümdarların ve diğer devlet ileri gelenlerinin teşviklerinin etkisi oluyordu (Yurdaydın, 1971, s. 89). Selçuklular döneminden kalan medreseler bu dönem de Konya'da Sırçalı, Karatay ve İnce Minareli Medrese gibi eğitim kurumları Anadolu Selçukluları zamanında ortaya çıkmıştır. Bu dönemin önemli teşkilatlarından kökeni Fütüvvet'e dayanan Ahilik Teşkilatına bağlı zaviyelerde yine dini ve ilmi kapsamda "Edebiyat, Kur'an-ı Kerim, Türkçe ve Arapça dillerine yönelik eğitim verildiği bilinmektedir (Kayadibi, 2000).

Karahanlılar zamanında medrese yapımı yaygınlaşmış özellikle bu eğitim kurumlarına sahip olmalarıyla dikkat çeken Taşkent, Buhara, Semerkant ve Kaşgar gibi şehirlerde Sarf ve Nahiv gibi Arapça dil derslerinin yanında akli ilimler de okutularak entelektüelite artmıştır (Boyle, 1968, s. 58).

#### **4. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar "Dil" Kavramının Kapsamı ve Dil Öğretimi**

Osmanlı Devleti, 1299 yılında kuruldu ve Selçuklu İmparatorluğunun doğusunda kalan bir uç beyliği idi. Bulduğu konum itibarıyla Osmanlılar, çok fazla devlet ve kültür ile iletişim kurmak durumundalardı. Doğuda Farisiler ve Farsça, Türkçe ve Arapçanın hâkim olduğu İslam devletleri; batısında Yunanca ve Latince ile İtalyanca konuşan Hıristiyan devletler vardı. Kültürel ve dini yapısı gereği Türkçe dışında Farsça ve Arapça da öğrenildiği için Osmanlı Devleti için Doğudaki Müslüman komşularıyla iletişimde dil sıkıntısı yaşanmıyordu. Dönemin yüksek eğitim-öğretim kurumu olan medreselerde Arapça Farsça zaten öğretilmekteydi. Fakat Batı ülkeleri olan ilişkilerde ve Batılı komşularla olan meselelerde dil problemi yaşanıyordu. Bizans ile siyasi ve kültürel alanlarda giderek artan ilişkiler Yunanca veya Latincenin de iyi bilinmesini gerekli kılmaya başlamıştı (Koloğlu, 1999).

Osmanlı dönemiyle birlikte Türkler Asya'dan gelip yerleştikleri bölgelerde bu bölgenin ve kendi çok kültürlü toplumunun da beraberinde getirdiği bazı niteliklerle Arapça ve Farsçadan çeşitli alışverişler neticesinde Osmanlı Türkçesi ortaya çıkmıştı. Bu dil Balcı (2008)'a göre "ana İslâmî dil" idi. Eğitimli tüm yöneticiler ve entelektüelite sahiplerinin Arapça ve Farsça biliyordu, bu diller o dönem toplumda geçerli olan dillerdi. Eğitimde ve siyaset/devlet yönetiminde hissedilen din etkisi o dönemde Batı medeniyetlerinde de hakimdi. Batı kültürü içinde de dinin eğitim üzerindeki yansıması oldukça barizdi. Hıristiyanlar da antik bilgelikten istifade ediyor, Hıristiyanlıkla uyuşmayan noktalar yok sayılırken faydalı ve dine hizmet edecek bilgiler uyarlanarak kullanılıyordu. "Dil Bilgisi (gramer), (güzel konuşma) ve Diyalektik (tartışma) gibi "Trivium" unsurları Hıristiyanlığın savunulmasında; Edebiyat ve Filoloji ise mitolojiyi çürütüp Hıristiyanlık vahyini ispatta kullanılmaktaydı" (Aytaç, 1972). Osmanlı eğitim-öğretimi içinde Arap dili ile verilen eğitim aslında alternatif olmayan bir durumdu. Hazer (2002, s. 274)'in de belirttiği gibi Türkçeye dayanan bir öğretim disiplini kurulamaması, geçerli sistemler içinde bilgi işleyişinin Türk dili üzerinden ilerlemeyişi ve tüm bunlardan daha talihsiz olmak üzere bu yönde yeterli çaba veya istek olmayışı bu duruma neden olan başka dolaylı bir faktördür.

**Tablo 3***Osmanlı Devleti Döneminde Dil Kavramının Kapsamı ve Diller*

<i>Osmanlı Devleti: (Kuruluşundan Tanzimat Dönemine Kadar)</i>	<i>-Medreseler</i>	<i>İslamiyet tesirinde eğitimde çoğu kez yabancı dil niteliğinde:</i>
	<i>Saray Teşkilatı içinde:</i>	<i>-Arapça</i>
	<i>-Sıbyan Mektepleri (Tanzimat'a kadar)</i>	<i>-Farsça</i>
	<i>-Enderûn</i>	<i>Enderun gibi yabancı öğrencisi bulunan mekteplerde ikinci ve üçüncü yabancı dil olarak:</i>
	<i>-Şehzade eğitimi</i>	
	<i>-Azınlık Okulları</i>	<i>-Arapça: Baskın olarak kullanılan Arapçada tümdengelim yöntemi ile yalnızca gramere ve ezbere yönelik bir öğretim yöntemi mevcuttu. Öğrencinin dil öğrenim amacı bu dilde okuryazar olmak ve dini içerikleri anlayabilmektir. Yani Arapça bir araç ilmi idi.</i>
	<i>-Divân-ı Hümayun tercümanları</i>	
	<i>-Rüştiyeler</i>	
	<i>-Tercüme Odası (ilk sistemli dil öğretim kurumu)</i>	
	<i>Osmanlı yükseköğretim kurumları:</i>	<i>-Farsça: Anadolu'da tekke, evlerinde, konaklarda, edebi muhitlerde vs. enformel olarak da öğretiliyordu.</i>
<i>-Sahn-ı Seman</i>	<i>Kuralları ve sözcük yapısı Türkçeyi oldukça etkilemişti. Arapça öğretim yöntemlerinden farklı değildi.</i>	
<i>-Sahn-ı Süleymaniye</i>		
<i>-Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye</i>		
<i>-Mekteb-i Maarifi Adliye</i>	<i>Yeni bir Türkçe formu olarak:</i>	
<i>-Humbarahane</i>	<i>-Osmanlıca</i>	
<i>-Mühendishane-i Berri/Bahri Hümayunlar</i>		
<i>-Dârü'l-Mesnevi gibi özel amaçlı kurulan okullar (Farsça)</i>	<i>Batı Tesirinde:</i>	
<i>-Yurtdışına öğrenci gönderme yöntemi</i>	<i>-Fransızca: İlk dönemlerde çeviri ve tercüme ağırlıklı öğretim şekli; dil bilgisi - çeviri yöntemine yakın yöntemler tercih ediliyordu. Yani öğretimin merkezliydi. Ancak sonraları doğal öğretim yöntemlerine yakın yöntemler tercih edilmeye başladı.</i>	
	<i>-Almanca</i>	
	<i>-Rumca</i>	
	<i>-Rusça ve irtibat olunan toplumların dilleri</i>	

Osmanlı Devleti, miras aldığı medeniyetin geleneklerini sürdürürken İslam dinine olan saygısından dolayı Arapçaya büyük bir ilgi göstermiştir. Medreselerde Arapça gramer kitapları, temel dersler

arasında yer almış ve Arapça öğrenmenin amacı Kuran'ı anlamak, hadisleri yorumlamak ve Arapça kaynaklara ulaşmak olmuştur. Bu nedenle, Arapça gramer bilgisi medrese eğitiminde öncelikli bir konu olmuştur (Özkan, 2010, s. 1785). Başka bir deyişle medreselerde öğretilen Arapça ilimlerin öğrenilmesi "amaçlı araç" bir ilim gibidir: Osmanlılar zamanında halk ve okumuş gruplar arasında Arap dili temelli verilen sarf, nahiv ve hitabet yani belagat derslerinin sistematik öğretimi, ileriki seviyelerde öğrencilerin rast geleceği türden derslerde çalışılacak eserlerin daha rahat idrak edilmesini sağlamak amaçlıdır. Dil öğretimi üzerinden günlük iletişim, ticaret veya siyasi alanlarda veya herhangi özel bir amaçla dil öğretimi içermeyen bu yaklaşım neredeyse yalnızca Osmanlı Devleti uygulamalarında mevcuttur" (Hazer, 2002, s. 274). İlk dönem Osmanlı mahkemelerindeki bazı defterler kadılar tarafından Arapça olarak tutulmuştur. Yine Arap coğrafyasına atanacak kadı, müftü gibi idarecileri atayanlar bu kişilerin Arapça bilenlerden olmasına özen göstermişlerdir (Özkan, 2010, s. 1786).

Osmanlı Devleti' nin ilk ve Tanzimat' a kadar olan dönemlerinde yabancı dil mevhumunu doğru olarak anlayabilmek için dönemin halka çık hemen hemen tek yükseköğretim kurumu olan medreselere bir göz atmak gerekmektedir. Osmanlı Devleti zamanında ilk medrese 1330 yılında yani Orhan Bey döneminde İznik'te açılmış daha sonrasında Bursa başta olmak üzere topraklara dâhil edilen yeni yerlerde medreseler zamanla yaygınlaşmaya başlamıştır.

Medreseler ve bu kurumlardaki eğitim sisteminde asıl faal ve etkili dönem Fatih zamanında açılan Sahn-ı Seman isimli medreseler zamanında görülmüştür. Bu medreseler uyguladıkları eğitim sistemleri açısından dönemin diğer medreselerinden farklıydı. Fatih döneminde açılan bu medreselere ilave olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Süleymaniye adı ile açılan medreselerde, "tıp", "riyaziye" ve "darü'l-hadis" gibi yeni ihtisas bölümleri (fakülte) oluşturuldu (Özkan, 2010, s. 1784). Arap dili öğretiminin uygulanışına ilişkin tüm ritüeller İslami geleneğin içinden doğmuş zamanla kendine has bir dinamik kazanmıştır (Hazer, 2002, s. 275). Bu dönemde medreselerdeki kitaplar Arapça olduğu için eğitimde Arapça ağırlık kazanıyordu. Ancak derslerin anlatımında Türkçe kullanılmaktaydı. Klasik Osmanlı döneminde medreselerden mezun olanların büyük bir kısmı, ana dillerinin yanı sıra Arapça ve Farsça gibi ikinci ve üçüncü dilleri de bildiklerini söylemek mümkündür (Özkan, 2010, s. 1785). Aslında Arap dili tedrisatı şer'i ilimlerin öğretimi ve bu türden eserlerin idrakını sağlamak amacıyla ilm-i âlet, mukaddemât-ı 'ulûm, mebâni ilim şeklinde düzenlenmiştir. Bu dönem medreselerinde verilen dersler bu nedenle ulûm-u âliye (araç ilimleri) ve ulûm-u 'aliye (yüksek ilimler) şeklinde iki sınıftır (Hazer, 2002, s. 277).

Ancak Osmanlı Devleti' nin tarihi içinde Türk Dilini de tıpkı Arapça gibi yabancı dil olarak algılayan öğrencileri bulunan kurumlar olmuştur: Enderun Mektepleri gibi. "Ancak yine Osmanlı Devleti içinde devşirme gençlerden kaliteli devlet adamı yetiştirmeyi amaçlayan Fatih döneminin bu yükseköğretim kurumunda devşirme çocuklar için elbette Türkçe yabancı bir dil konumunda olacaktı. Okulun karakteristik özelliği gereği yabancı dil dersi gibi öğretilen Türkçenin yanı sıra Farsça da öğretiliyordu. Bir oğlan okula kabulünden mezuniyetine kadar İslâmî adet ve örflere göre eğitilirdi. Temel bilimler üzerinde eğitim hazırlık okulunda başlıyor ve bütün eğitim boyunca devam ediyordu. İslâmî ve Türklük kavramlarının açıklaması Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yapıyordu (Akkutay, 1984, s. 126). Nitekim bu kurumlar belki de Osmanlı İmparatorluğu döneminde araç dilin ve çoğunlukla eğitim dilinin yalnızca Arapça olmadığı yegâne örneklerden sayılabilir. "Osmanlılar zamanında eğitimli ve donanımlı bürokrat yetiştirmek konusunda bilinen Enderun mektebi, Türkçe dışında Arap ve Fars dillerini de yabancı dil kategorisinde öğretmiştir (Özkan, 2010, s. 1790). Bu okullar geleneksel olmayan metot ve eğitim çıktılarına hedeflenmiş, klasik medreselere kıyasla öncelikle ilmiye sınıfı üyelerinin çocuklarına ayrıcalıklar ve korumalar gibi tutumsal sonrasında ise akademik anlamda müspet ilimlerin öğretim müfredatından kaldırılması veya oldukça arka plana itilmesi gibi sebeplerle zayıflatılmışlardır. Enderun'daki katı disiplin, ayrıcalıksız tutum ve başarıya odaklılık kurumun en prestijli eğitim kurumu haline gelmesini sağlamıştır. Kendine has teşkilatlanması ve birimleri, eğitim sonunda bir diploma sağlaması, belirli bir amaca yönelik belirli bir programa göre eğitim-öğretim sunması, okul

öğrencilerinin mezun olmadan devlet içinde üstlenecekleri görev tanımlarının biliniyor olması bu kurumların tam bir yükseköğretim kurumu olduğuna işaret eder niteliktedir (Doğan, 1997, s. 418).

Fatih'in Sahn-ı Seman medreselerinde sıklıkla tefsir, usul-ı fıkıh ve kelam gibi Arapça bağlantılı veya bu dilde yazılmış eserler okutuluyordu. Özkan (2010, s. 1785)'a göre medresenin alt sınıflarında mantık dersinden "Şemsiye Şerhini" okuyan bir öğrenci daha ileri seviyelerdeki medreselere devam ederse yine mantık dersinden "Metâli Şerhini" okurdu. Önceki aşamalarda kelam dersinden "Tecrid Haşiyesini" okumuş olan ise, daha ileri seviyelerdeki medreselerde yine kelamdan "Tavali" ve "Mevakıf Şerhlerini" okumaya devam ederdi. Bu şekilde okutulan eserlerin kolaydan zora ilerlemesine dikkat edilirdi. Çalışılan derslerin çoğunluğu Arapça olmakla birlikte dersler Türkçe açıklamalar eşliğinde verilirdi. Başka bir ifadeyle eğitim de bir akış takip edilirdi ve konu sunumlarında kullanılan eserler, Arapça olabiliyordu. Yine Fatih döneminde, İptida-i Hariç medreseleri kurulmuştu ve kurumlarda haftada dört gün eğitim -öğretim yapılıyor, dersler anlatım özelliklerine göre Arapça ve Türkçe işleniyordu. 15. Yüzyıldan önce Arapça olan kitaplar, bu tarihten itibaren bu kitapların türlü haşiye ve şerhleri Türkçe yazılmaya başlamıştır. Farsça ise 1720' lerden sonra okutulmaya başlamıştır. Program alt sınıflarda daha basit, üst sınıflarda ise daha geniş bir şekildeydi. Dersler genellikle sınıflarda işlenir ayrıca halka açık dersler verilirdi (Doğan, 1997, s. 411).

Fars dili Osmanlıda altın zamanlarından birini Damat İbrahim Paşa (ö. 1730) zamanında yaşamıştır. Ayrıca tıpkı Barok sanatının Osmanlılara tanıtılması gibi Farsçanın okutulmaya başlaması, Batı dilleri ile Arapça ve Farsçadan çeviriler yapılması Nevşehirli Damat İbrahim Paşa zamanından itibaren gerçekleşmiştir. Onun dönemine kadar Fars dilinin bu yöne etkinliği pek mümkün olmamıştır. Osmanlı medreselerinde belirli alanlarda veya eserlerde uzmanlaşan veya belirli alanlara yönelik eserlerin okutulduğu medreseler de mevcuttu. Yalnızca mesnevi okutmak amacıyla kurulan *darülmesneviler* buna kurumlara örnektir. Özkan (2010, s. 1786)'ye göre diğer Osmanlı medreselerinde ise "*Mesnevi*", "*Gülistan*" ve "*Bostan*" gibi eserler de Farsça yazılmış ve yoğunlukla çalışılmış eserlerdendir. Divan edebiyatı şairleri ve nesir yazarlarının Farsça ağırlıklı şiirler ve eserler yazması Osmanlı medreseleri ve aydınları arasında yani entelektüel çevrelerde Farsçanın yaygın bir yabancı dil olduğunu göstermektedir.

Nizam-ı Cedid Osmanlı Devleti için modernleşme çabaları içinde en ciddi teşebbüslerdendir. III. Selim, Fransız Kralı XVI. Louis'den aldığı tavsiyelerle yenileşme hareketi başlatmaya karar vermiştir. Bu hareket önce askeri konularda uygulamaya çalışıldı. Deniz Mühendishanesi' nin yakınına Humbarahane (1792) ile ve sonrasında Mühendishane-i Berr-i Hümayun (1794) açılmış, buralarda dersler vermek üzere Fransa'dan ve diğer Avrupa ülkelerinden eğitimciler getirtmiştir. Arapçanın yanı sıra Fransızca mecburi ders olarak okutulmuştur. 19. yüzyıla yaklaşıldığında yabancı dile duyulan ihtiyaç yalnızca eğitim yönüyle kalmamış, diğer bilimsel alanlara ait eserlerin çevrilip basılması da söz konusu olmuştur (Balci, 2008).

1773 yılında kurulan Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun, 1795 yılında kurulan Mühendishane-i Berrî-i Hümayun ve 1831 yılında kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye gibi okullarda konuya yönelik akademik kitap ve metinlerin Türkçelerinin bulunmasında zorluk çekildiği; yine bu metinleri aktarabilecek Türk öğretim üyeleri ve eğitimcilerin sayılarının fazla olmaması nedeniyle yabancılardan eğitmen istihdam edildiği bilinmektedir. Bu dönemlerde yabancı dilde yetkin devlet çalışanlarının eksikliği en çok uluslararası ilişkilerde başka bir devletin elçisi ile görüşülmesi gerektiğinde, yabancı dilde resmî bir evrakla çalışılması veya anlaşma yapmak gerektiğinde hissediliyordu. 1700' lerin sonunda tahta çıkan III. Selim zamanına kadar Avrupa ülkelerinde daimî elçi statüleri oluşturmamıştı. Ancak çoğu Avrupa ülkesinin Osmanlı Devleti içinde elçilikleri mevcuttu (Balci, 2008, s. 78-79).

1700'lü yıllardan önce, Osmanlı Devleti Avrupa karşısında siyasi ve askeri üstünlüğünü neredeyse yitirmeye başlamıştı. Fakat 1699 Karlofça Anlaşması (1699) sonrası Osmanlı Batı dünyasında karşı üstünlük kaybı yaşamaya başlamıştı ve bu kıtadaki çoğu ülkeyle ilişkileri gereği elçi göndermek



durumunda kalmıştı (Özkan, 2010, s. 1787). Bu noktada III. Selim döneminde önemli bir gelişme de Londra Viyana, Berlin ve Paris'te açılan daimî elçiliklerdi. Bu elçiliklerin mensupları ve memurları Avrupa dillerinin özellikle Fransızcanın etkin kullanılması ve önemli ilişkiler kurulması yönünde etkili olmuşlardır. Bu noktada yerli Hristiyanların yanında Türklerin de yer almalarını sağlayacak ve gittikçe onların yerini dolduracak olan bir gelişmeye giden yollar açılmıştır (Balci, 2008). Bu durum bir dili öğrenmenin aynı zamanda o dilin ait olduğu kültürü de öğrenmek olduğunun bir nevi örneği idi. Dolayısıyla Tanzimat'ta daha fazla hissedilecek bir kültür etkilenmesi yaşanması pek de şaşırtıcı sayılmazdı.

Batı dillerinin öğretimi İslamiyet'e davet amacı taşımadığı sürece pek uygun görülen bir konu değildi. Dolayısıyla toplum genelinde bilinen yabancı diller Arapça ve Farsça idi. Batılı bir dilin öğrenilmesi Müslüman olmuş ve Osmanlı topraklarında yaşayan kimselerden bizzat öğreniliyordu. Devletin ilk 200 yıllı yani yayılma dönemi içinde Bizans toprakları ve Balkan topraklarına doğru genişleme yabancı dil bilme ihtiyacını daha fazla ortaya çıkarmıştı. "Çünkü yeni fethedilen topraklarda Yunanca, Sırpça, Bulgarca, Romence ve ticaret dolayısıyla İtalyanca dilleri konuşulmaktaydı. Kısa zamanda bu dilleri bilen kadroların olması gerektiği anlaşıldı." (Koloğlu, 1999). Bu yöndeki ihtiyaç ise devlete olan sadakati kanıtlanmış, sonradan Müslüman olmuş Hristiyan kimseler veya gayr-i müslimler arasından seçiliyordu. 1821'de Yunan İsyanı gerçekleşmiş ve Osmanlı devlet kurumlarında çalışan tercümanların ihanet içeren davranışlarının tespit edilmesi sonucu aynı yıl Tercüme Odası kurulmuştur. Artık dil meselelerinde ve bu zamana kadar Avrupa ile olan ilişkilerde başvuru olan kişiler Divan-ı Hümayun tercümanları değil; Babîali Tercüme Odası olacaktı. Bu kurumun açılması ile Osmanlı Devleti yabancı dili sistemli olarak öğreten ilk kuruma sahip olacaktı (Balci, 2008).

Avrupa'ya ek olarak ve Japonya gibi ülkeler, yabancı dil bilen memurlar yetiştirirken Osmanlı Devleti, tercümanlık gibi yabancı dil gerektiren görevleri Rum-Ortodokslara vermiştir. Divan-ı Hümayun Tercümanları, Fransız ve Ruslarla işbirliği yapmalarına rağmen bu alanda önemli bir ilerleme sağlanamamıştır. 1821'deki Rum isyanıyla birlikte Rumlar görevlerinden alınmış ve tercümanlıklar için Türk memurlar atanmıştır (Balci, 2008).

Ayrıca, Ermeni ve Yahudilerin de tercümanlık hizmetlerinden yararlanmışlardır. Fakat siyasi ve ticari ilişkiler açısından kritik öneme sahip olan "yabancı dil" meselesinde Batılılar, çok daha farklı ve etkili bir yaklaşım benimsemekteydiler. Mesela, Venedik 1551 yılından sonra Türkçe öğrenmeleri amacıyla genç vatandaşlarından bazılarını İstanbul'a gönderiyor ve Osmanlılarla olan işlerinde gereken tercümanlık hizmetlerinde bizzat bu gençlerden istifade ediyordu. Fransa ise 1669 yılından, özellikle 1721 sonrası dönemde, İstanbul'daki elçiliğine 12 kadar erkek çocuk göndermiş, Türkçeyi ve Doğu meselelerini yakından öğrenmelerini sağlamıştı. Paris'te bir kolejde temel eğitim aldıktan sonra İstanbul'a gelen bu gençler Fransız elçiliğinde ve Fransız misyoner örgütlerinden biri olan Kapüsen Koleji'nde hem Fransız ve Katolik kültürünü hem de Türkçe ve Arapçayı yakından öğrenme şansı yakalıyorlardı. Bu amaçla açılan okulun adı "Dil Oğlanları Mektebi" idi (Akyüz, 2008). Osmanlı dil öğretimi noktasında bu uygulamaya benzer bir uygulamayı sonraları 1855'de Paris'te açtığı yukarı da bahsi geçen Mekteb-i Osmanî'de uygulamaya çalışmıştır.

1800'lü yılların başında yaklaşık 40 yıl kadar süren II. Mahmut döneminin en son yıllarında diğer uluslarla münasebetler git gide önemsenmeye başlamış ve Avrupa usullerine yönelimler her geçen gün önem kazanmaya başlamıştır. Özetle, zamanın gereksinimleri sonucu, Batının modern bilimlerini öğrenmiş yetenekli memurlara ve donanımlı insanlara ihtiyaç artmıştır. Bunların yetiştirilmesi için, Padişah emri ile Tıbbiye ve Enderun'dan seçilerek 150 Müslüman çocuğun Avrupa'ya öğrenime gönderilmesine karar verilmiştir. Ancak, bu teşebbüs, o sıralarda halkın gözüne "pek çirkin" görünmüş, hükümet de halktan çekinerek bunlardan değil, Harbiye ve Mühendishane'den öğrenci göndermiştir (1829-30 yılları). 1834'ten sonra ise başta Avusturya, Fransa ve İngiltere olmak üzere çok sayıda askerî öğrenci ve genç subay yurtdışına gönderilmiştir (Akyüz, 2008).

## 5. Sonuç

İslamiyet öncesi Türk medeniyetlerinde ana dili, yabancı/ikinci dil ve bu dillerin sosyal, kültürel, ekonomik vs. kullanım nedenleri gibi konularda daha fazla araştırma yapılması gerek Türk dilinin tarihsel gelişimi gerekse etkilendiği kültürel ve dilbilimsel öğelerin tespiti ve gelecek kuşaklara Türk dili ilgili kaynakların daha sağlıklı aktarılması açısından önemlidir. Özellikle Orta Çağ ve hemen öncesinde hatta daha sonra Osmanlı Devleti dönemine bakıldığında Arapça ve Farsça, eğitim dili, resmî; başka bir ifade ile devlet dili, divan dili vs. gibi ibarelerle toplumunda kabul gören, geçerli diller olma özelliğini yüzyıllarca korudukları görülebilir. Çalışma çok dönemler içinde Türk Medeniyetlerinin hangi dilleri kullandıkları ve öğretimini sağladıklarına, bu süreçlerin nasıl ortaya çıktığına odaklanmış, İslamiyet'ten sonraki dönemlerde söz konusu toplumlarda kullanılan ve geçerli olan dillerin daha çok:

1. Dini eğitim ve dini metinleri yorumlamak amaçlı (Arapça),
2. Edebi ve kültürel amaçlı (Farsça),
3. Uluslararası bağlamda güncel eğitsel, kültürel ve bilimsel gelişmeleri takip yani *lingua franca*ya hâkim olmak amaçlı (Fransızca, yakın dönemde İngilizce)
4. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminden önce görüldüğü gibi uluslararası platformlarda veya çok ulusluluk gibi yine siyasi nedenlerle ilişkilerin idamesi sebebiyle (Rumca, Rusça, Bulgarca, vs. gibi diller) gerçekleştiği görülmüştür. İslamiyet'ten önceki dönemlerde ise Türk medeniyetlerinde dil kullanımlarında resmî dil başka bir ifade ile devlet dili,
5. Eğitim dili, mabetlerde etik ve spritüel eğitimlerde metinlerin yazılmış olduğu diller, kültürel kesişmeler sonucu etkileşim, siyasi zorunlulukların etkili olduğu görülebilir.

Türk medeniyetlerinde dil kullanım tercihlerinin belirgin değişimlere uğradığı dönemler özellikle İslamiyet'in kabulünden sonra Arapça ve Farsça etkisi ile uluslararası ve iç gelişmeler nedeniyle Tanzimat sonrası bu iki dilin etkisine ek olarak Fransızcanın eğitim uygulamalarına dâhil edildiği dönemdir. Bu tarihten itibaren Avrupalı diller Türk eğitim tarihi ve uygulamalarında varlıklarını artırarak devam ettirmiş; Fransızca ile başlayan Avrupa dillerinin eğitimdeki baskınlığı 1950'lere kadar sürmüştür ancak sonrasında İngilizce ve Almancanın ortaya çıkmış ve bu durum İngilizcenin günümüz bilim ve kültür dili oluşuna değin sürmüştür. Ülkemizde bugün çoğu dünya dili, özel ve kamu eğitim ve yükseköğretim kurumlarında öğretilir durumdadır.

İslamiyet'ten sonra Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğunun eğitim tarihi boyunca eğitim dili olarak özellikle Arapça baskın olmak üzere Arapça ve Farsça ağırlıklı eserlerin okutulduğu bilinmektedir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Osmanlıca gibi karma karakterli bir dilin döneminin ortaya çıkmasına da sebep olmuş, Türkçenin eğitimde geçerli dil olarak kullanılmasını da geciktirmiştir denebilir. Nitekim Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Türk Dil Kurumu'nun ortaya çıkışının ve yapılan dil kurultaylarının birincil amaçlarından biri de Türk Dilini bu iki dilin etkisinden kurtararak arılaştırmak olmuştur.

## Kaynakça

- And, M. (2021). *Osmanlı tasvir sanatları 1: Minyatür*. Yapı Kredi Yayınları.
- Ağar, M. E. (2004). Türkçe öğretiminin tarihçesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 1, 1-10.
- Akkutay, Ü. (1984). *Enderun Mektebi* (No. 4). Gazi Üniversitesi.
- Akyüz, Y. (2008). *Türk eğitimi tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2008*. Ankara: Pegem.
- Alyılmaz, C. (2003). Bugut yazıtı ve anıt mezar külliyesi üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(13), 11-21.
- Arjmand, R., Mirsafa, M., & Talebi, Z. (2018). Islamic educational spaces: Architecture of madrasah and Muslim educational institutions. In *International handbooks of religion and education* (pp. 460-510).
- Atçeken, Z. (2012). *Selçuklu müesseseleri ve medeniyeti tarihi*. Konya: Eğitim.
- Aytaç, K. (1972). *Avrupa eğitim tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Balcı, S. (2008). Osmanlı Devleti'nde modernleşme girişimlerine bir örnek: Lisan Mektebi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27(44), 77-98.
- Biçer, N. (2012). Hunlardan günümüze yabancılara Türkçe öğretimi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 1(4), 107-133.
- Boyle, J. A. (Ed.). (1968). *The Cambridge history of Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Demir, S. (2021a). İslam coğrafyasında erken dönem medrese bileşenleri üzerine. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(3), 1678-1691.
- Demir, S. (2021b). *Erken Orta Çağda yükseköğretimin temelleri: Karolenj hanedanlığı & İslam medeniyetleri*. Ankara: Nobel Akademik.
- Demircan, Ö. (1988). *Dünden bugüne Türkiye'de yabancı dil*. İstanbul: Remzi.
- Demirel, Ö. (2003). *Yabancı dil öğretimi*. Ankara: Pegem.
- Doğan, R. (1997). Osmanlı eğitim kurumları ve eğitimde ilk yenileşme hareketlerinin Batılılaşma açısından tahlili. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37(1), 407-442.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi ve İslâma giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- Hazer, D. (2002). Osmanlı medreselerinde Arapça öğretimi ve okutulan ders kitapları. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 274-293.
- İnayet, A. (2008). Literature and history of Turkish or Turkic. *Turkish Studies International Periodical for the Languages*, 1, 294.
- Kayadibi, F. (2000). Anadolu Selçuklular döneminde Ahi teşkilatında eğitim. *Sosyoloji Konferansları*, 26, 177-188.
- Kazıcı, Z. (2000). *İslam eğitim tarihi*. İstanbul: MÜİF Vakfı.
- Kim, H. J. (2013). *The Huns, Rome and the birth of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koloğlu, O. (1999). Osmanlı diplomasisinde Rumların rolü ve Tanzimat'la birlikte Fransızcanın yaygınlaşması. In *Çağdaş Türk diplomasisi: 200 yıllık süreç* (pp. 15-17). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ocak, A. (2017). Selçuklu devri üniversiteleri Nizâmiye medreseleri. *Nizamiye Akademi*.
- Özkan, S. H. (2010). Osmanlı Devleti'nde yabancı dil eğitimi. *Turkish Studies*, 5(3), 1783-1800.

- Özyılmaz, Ö. (2002). *Osmanlı medreselerinin eğitim programları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Soner, O. (2007). Türkiye’de yabancı dil eğitiminin dünü bugünü. *Öneri Dergisi*, 7(28), 397-404. <https://doi.org/10.14783/maruoneri.684553>
- Tezcan, S. (2001). *En eski Türk dili ve yazını: Bilim, kültür ve öğretim dili olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yıldırım, N. (2022). İslâmiyet’in ortaya çıktığı çağda İran. *Tarih ve Tarihçi*, 1(2), 106-120.
- Yurdaydın, H. G. (1971). *İslâm tarihi dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

### **Makale Bilgi Formu**

**Yazar Onayı:** Makale tek yazarlıdır. Yazar, makalenin son halini okuyup onaylamıştır.

**Çıkar Çatışması Bildirimi:** Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

**Telif Beyanı:** Yazar dergide yayınlanan çalışmasının telif hakkına sahiptir. Bu çalışma CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

**Destek/Destekleyen Kuruluşlar:** Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kâr amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

**Etik Onay ve Katılımcı Rızası:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunmaktadır.

**İntihal Beyanı:** Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.